
DE DOM ALS PAPIERPRIKKER

Tom Eyzenbach tekende de omslag van 1984, de 57ste jaargang van het Maandblad. „Tegenwoordig is ook niets meer heilig“, merkte iemand op toen hij het ontwerp voor het eerst onder ogen kreeg. „De Dom als papierprikket en de schatten van de topografische atlas er ongegeneerd aangestoken“. Maar met de pentekening van Eyzenbach is meer aan de hand dan dat hij de historie en de Dom tezamen zou schouwen. Eyzenbach: „*Utrecht, oud-utrecht, nieuw-utrecht, utrecht nu. de dom een middelpunt, mijlpaal en onlosmakelijk verbonden met utrecht. hoe utrecht zich in de loop der eeuwen rondom de dom uitbreidde, als een steeds wijder spinneweb.*

De speelse vrijheden van de tekenaar doen z'n (utrechtse) potlood dom worden in z'n schaduw en de schaduw van de dom weer potlood; terwijl we wanneer we naar buiten kijken of binnenin: oud-utrecht 't is en blijft. . . .

Een tekst met meerdere lagen. Twee maal lezen kan geen kwaad.

Tom Eyzenbach is in Utrecht in 1951 geboren. Na de HBS volgde hij van 1970 tot 1974 de Gerrit Rietveld Akademie te Amsterdam, afdeling gebonden grafiek. Inmiddels tekent hij dan al regelmatig voor het NRC-Handelsblad, eerst in het Cultureel Supplément en het Zaterdag bijvoegsel, later op de achterpagina van de krant. Vanaf 1974 vervaardigt hij illustraties en boekomslagen bijvoorbeeld voor *De Tovervinger*, *De Zwaan* en *Het wonderlijke verhaal van Hendrik Meier* van Roald Dahl (Uitg. De Fontein, Baarn), - dit laatste werk bekroond met de „Gouden Penseel“ in 1979 -, *Utrechts Drieluik* (Uitg. Vává, Utrecht) en *De Fiets* van J. J. Klant (Uitg. De Bezige Bij, Amsterdam). Fietsen heeft en hebben overigens sterk Eyzenbachs belangstelling. Vanaf 1976 kreeg hij opdrachten van de E.N.W.B., thans de E.N.F.B. (Echte Nederlandse

Fietsersbond) en in 1978-1979 verscheen een map met acht losse etsen „De Fiets“, later in het gelijknamige boek van Klant gebruikt. De postzegel van 80 ct. in de serie kinderzegels 1980 was eveneens van deze tekenaar.

Exposities, alleen of in groepsverband, zijn er vele sinds 1972 geweest, zowel in galeries als musea. In 1982 wijdde het Centraal Museum een tentoonstelling aan hem. Uit het vouwblad dat de conservatrice grafiek en tekeningen, Libuse Brozek, samenstelde: „Zijn manier van tekenen is heel trefzeker en technisch perfect. Met klassieke middelen van de tekenkunst - scherp geslepen potlood, pen en inkt, soms kleurpotlood of aquarel - heeft hij een vormen-taal ontwikkeld, die zijn eigen-aardige visie op de wereld vlekkeloos overbrengt. (. . .) In welke richting van de hedendaagse kunst zouden we zijn werk kunnen onderbrengen? Alle pogingen dit in een hokje te stoppen, blijven onder voorbehoud. Hij stelde met de groep van het „Lyrische realisme“ in 1980 werk bij Galerie Petit in Amsterdam ten toon. Deze groep kunstenaars houdt zich min of meer met menselijke verhoudingen en met absurde verschijnselen in de hedendaagse wereld bezig. Zijn werk kan echter in bepaalde opzichten ook expressionistisch genoemd worden. Soms gebruikt hij surrealistisch aandoende samenstellingen van figuren en onderwerpen. Oorspronkelijk werkte hij heel uitbundig anekdotisch-illustratief; de laatste tijd grijpt hij naar een vereenvoudigde vorm met de bedoeling een pregnant teken voor een idee weer te geven.“

Eyzenbach voegt met de tekening die dit jaar op de omslag van het Maandblad prijkt, een Utrechts specimen toe aan zijn al omvangrijke oeuvre.

C.S.

CRABETH'S, EGMOND'S EN GLAZEN VOOR DE CATHARIJNEKERK

Als eerste werk van de zo bekend geworden Goudse glazenier Dirk Crabeth weet men reeds lang van het glas dat hij voor de Catharijnekkerk van de Utrechtse Johannieters gemaakt heeft in opdracht van de graaf van Buren. De kwitantie die Dirk Crabeth daarvoor op 23 januari 1540 ondertekende, vermeldt niet welke graaf de schenker was. Door de datum heeft men steeds aan Maximiliaan van Egmond gedacht, daar diens vader eind oktober 1539 overleden was¹⁾. Een schijnbare omweg over de voorouders van Dirk Cra-

beth zal ons bij deze opdracht en zijn schenker terugbrengen.

Dirk Crabeth en zijn voorouders

Jaren geleden ben ik ingegaan op de vraag van de animator van de Stichting Fonds Goudse Glazen, mr. A. A. J. Rijkse, of iemand van het Instituut voor Geschiedenis te Utrecht de herkomst van de glazeniersfamilie Crabeth nader zou willen onderzoeken. Sinds een archiefvondst uit 1938 was men overtuigd dat de

vader, Pieter Crabeth, uit het Noordfranse Rijssel afkomstig was²⁾. Die plaats dreigde opeens tot een etappe in diens levensloop te degraderen toen de streekarchivaris van het Land van Cuyk hem in de bouwrekeningen van de burch van Grave vond met de vermelding *meester Peter Crabout* (door andere hand verbeterd in *Crabet*) *van Cuijck glaesmecker woenende totter Goude in Hollant*³⁾.

Dat was een opzienbarende vondst, die echter een hoge mate van waarschijnlijkheid had omdat de opsteller van die rekeningen als rentmeester van het Land van Cuyk en geboren Gravenaar natuurlijk over goede informatie kon beschikken. Daar de kwestie me interesseerde heb ik toen inderdaad geprobeerd nadere gegevens voor die herkomst uit het Cuykse te vinden. Ik heb inventarissen en uitgegeven bronnen betreffende Oost-Brabant en het aangrenzende Gelderse gebied doorgenomen⁴⁾, en de ongedrukte rekeningen van de Gelderse landrentmeester en de rentmeesters van het Rijk van Nijmegen en de Bommelerwaard uit de 15de en het begin van de 16de eeuw⁵⁾. Het resultaat bestond uit ettelijke Crabot's, Crabout's

vinder dat van mij te lezen kreeg, kwalificeerde hij zijn vooroorlogse vondst zelf als onrijp; helaas zijn zijn aantekeningen over die onderzoeken in de oorlog verloren gegaan⁷⁾.

Bij de pogingen om een relatie te leggen tussen de Cuykse en de Goudse Crabeth's heb ik ook zegels en handmerken betrokken. Van de Cuykse schepen Dirk Craboth/Crebet is namelijk een flink aantal afdrucken van twee zegelstempels bewaard gebleven; het wapenveld is getooid met een zwaan in twee verschillende uitvoeringen⁸⁾. Een eeuw later had de kleinzoon van Pieter Crabeth als schepen van Gouda natuurlijk ook een zegelstempel; in zijn geval bevat het wapen drie vogelkluwen - het wapen dat door Rijksen wel erg vlot tot symbool van het Fonds Goudse Glazen is verheven. En de glazenmakers zelf? Op de weinige kwitanties die van Dirk en zijn broer Wouter bekend zijn staat alleen een handmerk met een drietand⁹⁾. Maar zouden zij misschien af en toe toch ook een wapen gevoerd hebben, hetzij bij wijze van signatuur in hun glazen, hetzij in een zegel?¹⁰⁾

ic diere pater ghesmecker vander goude een en vde mris desen
ontfangen te hebben een tye genlich Aerbers gulden van omme komst
rentmeester tot gheleyn Nassau van een glas dat die gnef van
krueren gegene heeft tot vrecht in tsekerkerker kerker
in eenme der waerheit se heb ic hier myn handkerken hier
onden geleert met sijn ons haren MD ende vrecht
den x pater dach in 1540

kon myn diere pater g
glaesmecker der goude

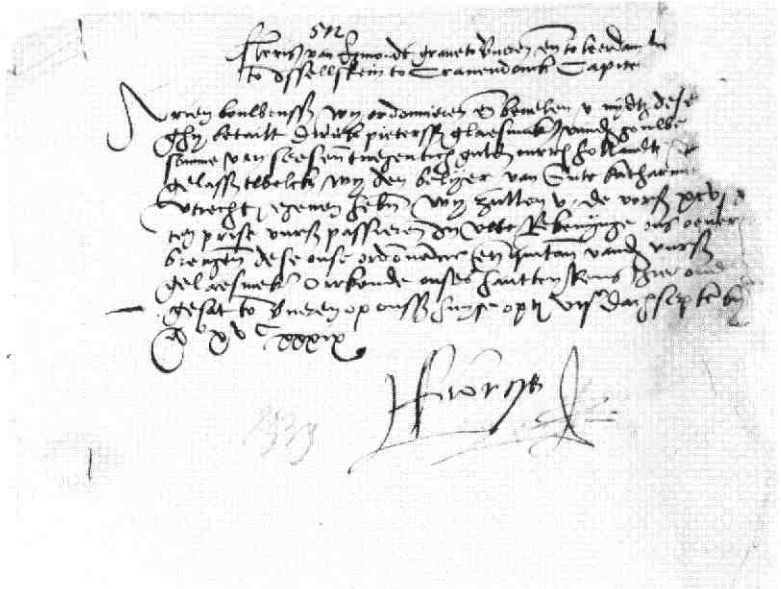
Kwitantie van Dirk Crabeth voor het glas in de Catharijnekerk te Utrecht, 23 januari 1540 (ARA).

en Crabolt's, zodat er niet meer aan getwijfeld hoeft te worden dat meester Pieter Crabeth uit Cuyk kwam en dat zijn voorouders daar en in die streek gewoond hebben. In Cuyk is zelfs op het eind van de 15de eeuw een schepen Dirk Crebet/Craboth geweest, waardoor de naamsopvolging Dirk-Pieter-Dirk extra opvalt, maar ik heb geen bewijs kunnen vinden dat die schepen de vader of de oudste broer van de glazenier was.

Dat Pieter Crabeth vóór zijn vestiging in Gouda een tijdje in Rijssel gewerkt heeft, blijft evengoed mogelijk, gezien het zwerverskarakter van zijn beroep. Maar de zekerheid van dat Noordfranse gegeven is overigens wel ondermijnd doordat het archief van die stad het niet meer kan terugvinden⁶⁾. Toen de oude

Om deze reden wilde ik persé de oudste kwitantie van Dirk Crabeth zien, waarvan ik in de literatuur geen afbeelding had kunnen vinden. Zo komen we terug bij het begin van dit artikel. Het kostte wel wat tijd om dit stuk in het inmiddels geherinventariseerde archief van de Nassause Domeinraad op te sporen, maar het lukte¹¹⁾. De foto laat zien dat hierop echter ook alleen het krachtige handmerk getekend is. Hopelijk kan mevrouw Coebergh-Surie in de studie die zij over Dirk Crabeth voorbereidt, een duidelijker uitspraak doen over deze wapen/handmerk kwestie. Zelf was ik destijds uitgekeken op de herkomst van de glazeniers Crabeth. Bovendien belofde het materiaal dat ik aan die speurtocht dankte, een ruim nieuw terrein van onderzoek.

Betalingsopdracht van Floris van Egmond voor het door hem aan de balijer van Utrecht geschonken glas, 7 september 1539 (ARA).

Dirk Crabeth en de Catharijnekerk

Mijn speurtocht naar die kwitantie bleek overigens ongedacht nuttig te zijn voor de datering van Dirk Crabeth's vroegste werk.

De opdracht tot betaling is namelijk ook bewaard gebleven, en die is al op 7 september 1539 geschreven *te Bueren op onssen huysse* (zie afb.). Floris van Egmond was het, die zijn IJsselsteinse rentmeester lastte aan *Dirick Pieterss, glaesmaker vander Gouwe* 96 guldens uit te keren voor het glas dat *wy den belijer van Sinte Katharinen* (te) *Utrecht gegeven hebben*¹²⁾. Omdat Floris op 25 oktober 1539 stierf kwam de uitvoering van dergelijke orders voor rekening van zijn zoon Maximiliaan. In mijn artikel over de Cisterciënserkerk in IJsselstein in het Jaarboek Oud-Utrecht 1982 is dat ook al gebleken.

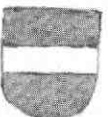
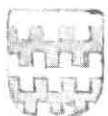
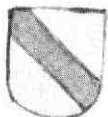
Ik schreef daarin ook: „Toen Pieter Crabeths oudste zoon, Dirk, zelfstandig ging werken, kreeg hij van graaf Floris de kans om voor de Johannieters in Utrecht een glas te maken” (p.31). Ik bedoelde dat als een suggestie, omdat Dirks vader immers eerder voor Floris van Egmond gewerkt had. Maar omdat tevens gebleken is dat hij niet aan een vaste glazenier opdrachten gaf, kan de keus van Dirk Crabeth ook best in Utrecht gemaakt zijn. Al dan niet in combinatie met een mogelijke leertijd van deze Crabeth bij St. Mariekanunnik Jan van Scorel kunnen verbindingslijnen tussen Gouda en Utrecht een rol gespeeld hebben. Bij de eerste contacten over de beglazing van de St. Jan in Gouda is invloed van de deken van St. Marie geopperd, Herman Lethmaet, die uit Gouda afkomstig was. Diezelfde Lethmaet zou ook wel aan Johannierbalijer Bernard van Duven, Dirk Crabeth hebben kunnen aanbevelen. Bij toeval las ik namelijk dat beide heren als enige raadgevers te hulp geroepen werden door de Duitse orde, toen die in 1536 na de dood van zijn landcommandeur geconfronteerd werd

met de keizerlijke „wens” om Albert van Egmond van Merestein op die post te verkiezen¹³⁾.

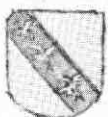
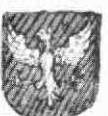
De glazen van bisschop Joris en graaf Floris

Archivalische grilligheden maken dat we van de ene Egmondschenking aan de Catharijnekerk precies de maker, de tijd van ontstaan en de prijs weten, terwijl van het andere door een Egmond geschonken glas, dat van bisschop Joris, alleen de plaats in de kerk nauwkeurig bekend is en bij benadering wat erop afgebeeld was en de tijd waarin het gemaakt is. Dit weinige danken we aan een van de tekeningen die Saenredam in 1636 van het kerkinterieur vervaardigde en de beschrijving plus wapenschets die Van Buchel ongeveer in diezelfde tijd maakte¹⁴⁾ (zie afbeeldingen). Het bisschopsglas heeft zich bevonden in de noordgevel van het transept. Groot was het volgens Van Buchel, en helemaal met voorstellingen gevuld; omstreeks 1539 was het geschonken (zag hij dat jaartal soms op het glas?); hier en daar was het al beschadigd, wat toch makkelijk, knort hij, door de goederenbeheerders hersteld had kunnen worden. Dat verklaart dus de open plekken op Saenredams tekening van het glas. Ook Van Buchel, die vanuit zijn primair genealogisch-heraldische belangstelling alleen 's bisschops kwartierwapens aftekende, moest daarin anderhalf schild blank laten. Die wapenschets in overeenstemming te brengen met de tekening van Saenredam is overigens onbegonnen werk. Voor de heraldisch geïnteresseerde is dat echter geen ramp omdat de kwartieren van een zo hoogadellijk persoon toch geen probleem vormen¹⁵⁾. Wel laat Saenredam uitkomen dat de heraldische bestanddelen van het glas veel talrijker zijn geweest. Minstens vier schilden zie ik op de foto die ik voor me heb en die in afdruck wel niet zo scherp zal overkomen, gedekt met een geestelijke hoed, waaruit blijkt dat ook andere waardighe-

In anno 1539 apud partem sancti Petri
 velum et magnam oratoriam velum
 oratorium olim supra annum 1539 et
 episcopo Traiectino Geortio Egmondiano
 profertur quod iam et parte lacuum
 in palatia vicinis qui vicem habent
 honorant et qui de facili reparantur
 pro honore potuerunt.

Dni Geortij equitri
 habita Draconem con-
 fucientis historia.

Van Buchel's notitie betreffende het glas van bis-
 chop Joris van Egmond (GAU).

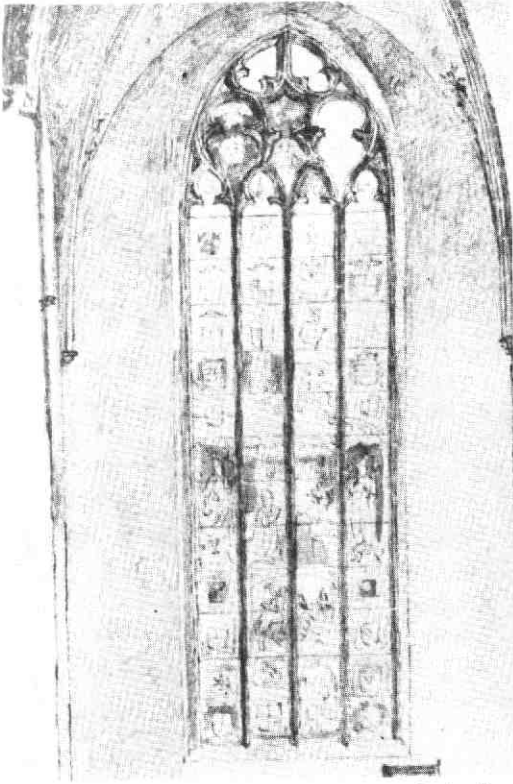
den van de bisschop, zoals zijn abtsfunctie van St.
 Amand en het dekenaat van de kathedraal in Luik tot
 uitdrukking zijn gebracht¹⁶). Het Utrechtse bisdoms-
 wapen is misschien het tweede schild van rechts op
 de onderste rij.

Het niet-heraldische gedeelte moet een ongewone
 compositie vertoond hebben, als de zône met de

schenker zich inderdaad *boven* de eigenlijke voorstel-
 ling bevonden heeft. Die voorstelling zou trouwens
 ook wel als uitbreiding van de schenkersrand opgevat
 kunnen worden. Ze verbeeldt namelijk - Van Buchels
 aantekening komt ons begrip van de tekening te hulp
 - St. Joris die de draak doodt, dus de heilige die als
 naamspatroon voor Joris van Egmond in actie had
 kunnen komen. Maar in een kerk van geestelijke rid-
 ders bevatte een raam met deze strijdbare heilige toch
 ook een goede boodschap. Presenteren liet de bis-
 chop zich in elk geval door de patroon van zijn
 hoogste ambt, St. Maarten met de bedelaar, maar
 dan wel in de uitvoering die we ook van zijn Goudse
 en Haarlemse glazen kennen: St. Maarten als bis-
 chop. De staande figuur rechts in de schenkersrand
 lijkt mij Johannes de Doper; ik meen het lam in zijn
 rechter- en de kruisvaan in zijn linkerarm te ontwaren.
 Deze figuur kon een hommage vormen aan de orde
 maar ook aan deze kerk, want die was niet zoals de
 vroegere kerk van de Utrechtse Johannieten alleen
 aan Catharina gewijd maar tevens aan de Doper; ook
 het hoofdaltaar was aan hem gewijd¹⁷). In het midden
 bevindt zich de schenker zelf, gemijterd en gestaft
 knielend voor een devotiebeeldnis. De vage lijnen
 daarvan zouden in mijn oog de contouren kunnen zijn
 van dezelfde groep waarvoor bisschop Joris op zijn
 glazen in Gouda en Haarlem knielde. Na invoering van
 de Reformatie is die voorstelling in beide kerken wel-
 iswaar verwijderd, maar ze is toch bewaard gebleven
 door middel van het karton van het Haarlemse glas uit
 1541¹⁸). Het is een verbeelding van de Drieëenheid,
 waarbij God de Vader, tronend, het kruis met de Zoon
 vasthoudt, terwijl de H. Geest als duif boven of naast
 hen zweeft. Het lijkt er dus wel op dat, wie ook de
 ontwerpers en/of makers van zijn glasschenkingen
 geweest zijn, bisschop Joris van Egmond een vaste
 combinatie voor zijn patroonheilige en devotiebeeld
 voorschreef. Hoe secuur de bisschop te werk ging bij
 de uitvoering van een glas dat hij schonk hebben de
 bronnen betreffende de beglazing van de klooster-
 kerk in IJsselstein even laten zien¹⁹).

Het hier niet afgebeelde gedeelte van Saenredams te-
 kening bevat nog een paar vensters met voorstellin-
 gen. Van Buchel heeft zelfs een dertigtal dergelijke ra-
 men in de Catharijnekkerk beschreven! Bij vluchtige
 verkenning beloven zijn aantekeningen en schetsjes
 een belangrijke aanvulling zowel voor de Karmelieter
 als voor de Johannieten periode van dit kerkgebouw,
 die beide zo arm aan bronnen zijn. Maar deze veelheid
 aan gegevens hoop ik in een ander kader te bespre-
 ken.

Heeft Van Buchel dan het glas van Floris van Egmond
 niet opgemerkt? Als het er nog was toen hij er rond-
 wandelde zou hij alleen al op grond van de relatie van
 zijn vader en grootvader tot de graven van Buren ver-
 plicht zijn geweest het te vermelden²⁰). Uit het feit
 dat hij dat niet gedaan heeft volgt mijns inziens log-
 gisch de plaats waar Floris' glas gezeten heeft: tegen-
 over dat van zijn neef de bisschop. Van het raam in de
 zuidgevel van het transept schrijft Van Buchel name-
 lijk dat het door natuurgeweld totaal verloren was
 gegaan²¹). Een glas van hetzelfde formaat als dat van

Glas van bisschop Joris van Egmond in de Catharijnekerk te Utrecht. Gedeelte uit een tekening van Pieter Saenredam, 1636 (GAU).

de bisschop - dat lijkt ook wel in overeenstemming met het loon voor de glazenier, dat het dubbele bedroeg van de kerk moest ook dit verfraaiingswerk nog voltooid worden. Glazenschenkers zouden dus zeker welkom zijn bij de Johannieten en met name bij Bernard van Duven, die van 1513 tot 1551 hun balijer was.

Relatie Egmond's - Johannieten's

Toen de Johannieten in 1529 hun oude vestiging moesten verlaten om plaats te maken voor de Vredenburg, kwamen ze terecht in het convent van de Karmelieten, waarvan de kerk nog niet voltooid was. Er moeten al enkele gebrandschilderde glazen in gezeten hebben, zoals ik eerder aanduidde, maar na afbouw van de kerk moest ook dit verfraaiingswerk nog voltooid worden. Glazenschenkers zouden dus zeker welkom zijn bij de Johannieten en met name bij Bernard van Duven, die van 1513 tot 1551 hun balijer was.

Maar her en der waren meer kerken in aanbouw. Hoe zouden de Johannieten de aandacht kunnen trekken van potentiële gevers? In dit concrete geval: hoe zouden de bisschop van Utrecht en de kapitein-generaal der Nederlanden er toe gekomen zijn aan deze kloosterkerk zo'n gift te doen?

Deze vraag aan te pakken van de kant van de bisschop of de balijer is vrijwel ondoenlijk omdat bisschoppelijk en Johannieten archief rond 1539 een van hun vele lacunes hebben. Alleen langs andere ingan-

gen kan men dan soms verder komen. Zo is enige tijd geleden beschreven welke bijzondere betrekkingen Bernard van Duven met de toplaag van Montfoort had²²).

Van de kant van de Egmond's dan? Had dat geslacht soms vanouds banden met de Johannieten? Dat lijkt me onwaarschijnlijk. Niet veel Egmond's hebben de geestelijke staat verkozen; de enkele mannen die in een orde intraden, deden dat bij de geestelijke ridders van de Duitse orde²³). In landcommandeur Albert van Egmond van Merestein hebben we terloops een voorbeeld gezien. Het niveau van de Johannieten was kennelijk wat te laag voor een Egmond.

Bij de Burense Egmond's is het niet anders. Uit hun nalatenschap in het archief van de Nassause Domeinraad - voorzover de inventaris door indices en registers ontsloten is - blijkt wel wat contact met de Duitse orde, maar geen enkel met de Johannieten, en dat nog wel terwijl dezen in Buren een commanderij hadden. Op dit laatste punt kan de indruk weliswaar onnodig negatief zijn, omdat van deze commanderij geen snippertje archief bewaard is gebleven. Maar van de weinige gegevens die in andere bronnen over haar lotgevallen te vinden zijn is het feit dat Frederik van Egmond, Floris' vader, kapel en huis van de commandeur in 1492 liet afbreken omdat ze het vrije schootveld belemmerden terwijl Buren door de Gelderse hertog belegerd werd, geen positief gegeven. De kleine commanderij is deze klap blijkbaar nooit goed te boven gekomen. Ook de balijer in Utrecht ontving hierdoor minder inkomsten²⁴). Niet bepaald een reden voor de Johannieten om warme sympathie voor de graven van Buren te koesteren!

Nu bekruipt me weer de verleiding, net zoals ik die gedachte opperde in de beglazingscampagne die ik in het Jaarboek 1982 behandelde, om graaf Floris verzoeningsgedachten toe te dicht. Was de zeventigjarige in 1539, het jaar waarin zijn gezondheid al vroeg ernstige bezorgdheid wekte²⁵), niet opvallend bezig met deze schenkingen aan kloosters in stad en lande van Utrecht, het gebied dat nogal eens te lijden had gehad van militair optreden van hem en zijn vader, eigenmachtig of op last van hun heer Karel V? Was hij wat ontvankelijker voor bepaalde religieuze beseffen dan zijn vader, en ook meer dan zijn zoon trouwens? Op deze gedachte bracht me Floris' deelgenootschap van een grote Benedictijnse gebedsbroederschap: de congregatie van Bursfeld had hem met zijn vrouw en zijn stiefmoeder in 1521 in haar voorbeden opgenomen. Ook de vader en de broer van de bisschop, de beide graven Jan van Egmond lieten zich met hun vrouwen in die gebedskring opnemen²⁶). Des te meer valt de afwezigheid van Frederik en Maximiliaan van Egmond-Buren op. Deze twee onderscheiden zich ook van Floris doordat zij kennelijk geen, respectievelijk weinig belangstelling hadden voor kerkglazen, waarin religie en praalzucht zo schitterend gemengd konden worden. Op Floris' glazencontingto dat ik in 1982 beschreef, kan ik nu trouwens nog zijn schenkingen aan de kerken van Culemborg (1521) en Tricht toevoegen²⁷).

Overigens valt voor de vraag naar de mogelijke relatie

Anoniem 1530 gedateerd portret van Floris van Egmond (part. bezit; foto Iconogr. Bureau).

tussen Floris van Egmond en balijer van Duven op, dat deze Johannier óók opgenomen was in die gebedsbroederschap van de congregatie van Bursfeld²⁸). Een goed aanknopingspunt toen ze elkaar leerden kennen?

Los van de overwegingen die Floris van Egmond in 1539 tot zijn gift bewogen hebben, meen ik heel goed aannemelijk te kunnen maken dat het initiatief voor hun kennismaking bij Bernard van Duven heeft gelegen. Ik had eens gemerkt dat in de rekeningen van Utrecht bij de porties wijn die de stad aan belangwekkende gasten offereerde, niet alleen hun namen genoemd werden maar ook de adressen waar ze verbleven, vaak althans. De kapittels deden hetzelfde, maar veel minder dan de stad; onderling en ten opzichte van de stad zijn er dan bovendien nog verschillen in de gasten die voor de respectievelijke gevers belangwekkend waren. Daarom heb ik de rubriek „schenkelwijnen“ in de stadsrekeningen helemaal doorgelezen over de jaren 1521 t/m 1546, en de kapittelfabrieksrekeningen alleen als aanvulling voor de centrale jaren geraadpleegd²⁹). Twintig keer ging er stadswijn naar Floris en Maximiliaan van Egmond, een paar keer ook naar hun vrouwen. In 1528 kwam Floris voor 't eerst in deze periode in Utrecht, in 1529 was hij bij de stadhouder te gast, het jaar daarop vond de bode hem op de Vredenburg, twee jaar daarna op het Duitse Huis. In 1535 bood een kanunnik van St. Marie hem meermaals onderdak; zo waren een paar Domkanunniken enkele keren gastheer geweest van Floris' vrouw³⁰). Maar dan, nog in 1535 en in de volgende jaren, zijn het de Johanniers die de graaf van Buren te gast hebben, zonder dat een ander hun concurrentie aandoot! Hun nieuwe behuizing is duidelijk vanaf 1535

weer in staat om een van de oude functies - *open huis voor alle luijden van eeren*³¹) - te vervullen. In september 1535 en april 1536 komt Floris van Egmond er met andere hoge heren, Horne, Brederode, Montfoort, Pallant *ten huysse van de balijer . . . die de voirs. heeren aldair te gast genoeyt hadde*. Het contact moet bevallen zijn, want het jaar daarop is hij nog eens alleen *ten logyse van den balijer*. De kanunniken van St. Marie beseffen dat de graaf komt uitrusten van de oorlog en laten de beste wijn voor hem aanrukken³²).

Deze hause in voorname bezoekers, waaraan nog wel enkele namen toe te voegen zouden zijn, is kennelijk door de balijer gestimuleerd. Zou hij dat niet gedaan hebben in de hoop althans sommigen van hen tot een edelmoedig gebaar tegenover zijn convent te kunnen bewegen? Bij Floris van Egmond is die gedachte dan inderdaad in 1539 tot rijpheid gekomen. Toen zijn vrouw en schoondochter in september bij de balijer afstapten, hebben ze hem vast het heugelijke bericht overgebracht dat de opdracht aan de glazenier al was uitgegaan³³). Maar Maximiliaan heeft zich blijkbaar noch door zijn vader laten bepraten, noch door de balijer bij zijn enige bezoek in 1541. Andere keren (weliswaar noteerde de stadskameraar in de jaren '40 de adressen steeds minder) ging déze Egmond toch maar weer liever naar het Duitse Huis, het Bisschophof of een kanunnik van St. Jan³⁴).

En de bisschop dan; zou die rechtstreeks door de balijer benaderd zijn of via een invloedrijk tussenpersoon, bijvoorbeeld zijn neef Floris van Egmond? In dit stadium, nu ik de meeste andere schenken van glazen aan de Catharijnekkerk nog niet met zekerheid heb kunnen determineren, is deze vraag moeilijker te beantwoorden dan in het geval van de kloosterkerk in IJsselstein, waar de centrale rol van Floris in de beglazingscampagne duidelijk is gebleken. Heel sterk heeft Floris die rol ook vervuld in Tricht, een dorp in zijn graafschap Buren. Door zijn bemiddeling hebben de kerkmeesters van Tricht geprobeerd van bisschop Joris (en andere groten) een glas te krijgen voor het koor van hun nieuwe kerk³⁵). Natuurlijk zijn deze twee kerken niet te vergelijken met het Johannierconvent, omdat dit niet in de situatie verkeerde binnen het heerlijk gezag van Floris van Egmond te liggen. Bovendien zou ik het niet als regel willen suggereren, dat de glasschenkingen van deze bisschop uitsluitend in familieverband tot stand zijn gekomen. Daargelaten dat dit niet eens in alle gevallen te achterhalen zou zijn, wijst alleen al in de St. Jan van Gouda niets in deze richting.

Bij de enige kapittelkerk in zijn bisschopsstad die een glas van hem kreeg - pas na Joris' dood werd het in de St. Pieter geplaatst, in 1560 of 1561³⁶) - is geen familie- maar wel een duidelijk persoonlijke relatie aan te wijzen. De deken van dat kapittel, Jacob Utenengh, was namelijk zijn vicaris, en had al eerder persoonlijk een glas van hem gekregen³⁷).

Maar wat een andere Pieterskerk betreft, de parochiekerk van Leiden - de eerste aanvulling die ik mocht krijgen op de schenkingen die ik in het Jaarboek 1982 van de bisschop opsomde³⁸) - valt toch wel als bijzon-

derheid op, dat het collatierecht ervan aan de Duitse orde behoorde, d.w.z. dat deze de pastoor(s) van die kerk ter benoeming voordroeg. En vielen de ambtsperiodes van de Egmond-bisschop en de Egmond-landcommandeur niet bijna geheel samen, 1535 tot 1559 en 1536/44 tot 1560?³⁹) Ik noem die periodes speciaal, omdat alleen de naam van de maker is overgeleverd van het glas dat in het transept een plaats kreeg, niet de tijd waarop de bisschop het schonk. Tenslotte enkele opmerkingen over de glazen die de bisschop aan de kapel van het Jeruzalemklooster in Utrecht gaf - ten onrechte had ik het in 1982 over de Jeruzalembroederschap. De korte notitie die Van Buchel over glazen in dat klooster maakte, geeft aan dat hij er zowel bisschop Joris als landcommandeur Egmond van Merestein vertegenwoordigd zag⁴⁰). Hoe zouden zulke hoge geestelijken zo'n eenvoudig kloostertje van (Augustijner) Regularissen hebben willen bedenken als er geen bijzondere reden voor bestond? Mijns inziens ligt die in de band die een halve eeuw eerder tussen dit convent en de familie ontstaan was. Toen de nonnen vestiging binnen Utrecht prefereerden boven hun oude woonplaats buiten de wallen, hadden zij namelijk een huis kunnen kopen van Frederik van Egmond-Buren en hem daarvoor de eretitel van stichter van hun klooster gegeven, een titel die hem blijvend van hun religieuze aandacht voor het zieleheil van hem en zijn verwanten verzekerde.⁴¹)

Louise van Tongerlo

Noten:

1. A. van der Boom, *Monumentale glasschilderkunst in Nederland* ('s-Gravenhage, 1940) 142, 157 noot; A. A. J. Rijksen, *Gespiegeld in kerkeglas* (Lochem, 1945) 19, 72.
2. Door dezelfde onderzoeker als die van de kwitantie uit 1540 (noot 1): P. Beelaerts van Blokland, gepubliceerd in: *De Nederlandsche Leeuw* 56 (1938) kol. 325-326.
3. H. B. M. Essink, „Cuyck, bakermat van de Goudse glazeniers Crabeth“ in: *Spiegel historiael* 3 (1968) 135; geaccepteerd door J. Schouten in de bundel *Gouda zeven eeuwen stad* (Gouda, 1972) 391. Nadere bijzonderheden in het streektijdschrift *Merlet*.
4. Met name *De oude dekenaten Cuijk, Woensel en Hilverenbeek in de 15e- en 16e-eeuwse registers van het aartsdiakenaat Kempenland*, ed. G. Bannenberg, A. Frenken en H. Hens (2 dln., Nijmegen, 1968-1970).
5. Vanwege tip aan de archivaris van Gouda door de Kleefse stadsarchivaris Gorissen, die in 1436 een herberg Crabolt in Cuyk gevonden had (RAG, hert. arch., 269, f. 72); de oogst was verder nihil.
6. „... la référence R II liasse 378 ... peut-être erronée ou trop ancienne car elle ne permet pas d'établir la concordance avec les registres actuels. De cette époque, il n'existe, d'ailleurs, dans les archives municipales, aucun dossier se rapportant aux ventes d'immeubles“ (Mairie de Lille, Administration générale, 3me bureau, 10 juli 1971). Copieën van mijn correspondentie bij Stichting Fonds Goudse Glazen.
7. P. Beelaerts van Blokland, dankzij veler verwijzingen in Spanje gevonden, 23 nov. 1972 aan mij. Hij herinnerde zich ook in Parijs en Brussel archieven bezocht te hebben en sluit verwisseling van vindplaats dus niet uit. Mocht men soms aan het departementaal archief te Rijs-

sel denken: dat stuurde mijn brief om inlichtingen door naar het stadsarchief.

8. Ook de randschriften verschillen: *Sig. Diderich Crebet* en *S. Derick K(?)rabout*, zonder dat verband blijkt met de spelling van de naam in de oorkonden, *Craboth of Crabout(h)*. De stempels zijn 1485-1496 door elkaar gebruikt, zodat ik er maar één eigenaar bij zie. H. Douma, *Inventaris van het archief van het Kruissherenklooster Sint-Agatha 1371-1887* (3 dln., 's-Hertogenbosch, 1972), index; regestnummers via bijlage III vertalen in de betreffende charters op het RANB.
9. Rijksen, *Gespiegeld in kerkeglas*, 42, 63, 66.
10. De combinatie van handmerk en wapen komt voor: S. E. Pronk, „Over huismerken“ in: *Jaarboek Centr. Bureau voor Genealogie* 35 (1981) 253.
11. De oude aanduiding was: Alg. Rijksarchief, aanwinst 1857, Buren V, II. Nu: S. W. A. Drossaers, *Het archief van de Nassause Domeinraad*, II ('s-Gravenhage, 1955) bd. 1, in inv. nr. 113 (rekeningen van de rentmeester van IJsselstein).
12. Archiefsignatuur als in vorige noot.
13. *Archieven der Ridderlijke Duitse Orde balie van Utrecht*, ed. J. J. de Geer van Oudegein, II (Utrecht, 1871) 527; Lethmaet als *subconservator*, Van Duven als *amicus*.
14. Saenredam's tekening compleet afgebeeld bijv. in *Catalogue raisonné van de werken van Pieter Jansz. Saenredam* (Utrecht, Centr. Mus., 1961) afb. 134; A. Buchelius' handschrift *Monumenta passim in templis ac monasteriis Trajectinae urbis atque agri inventa*, f. 87 (bibl. GAU, 593* */1840*). Tijdsbepaling: op f. 88 noemt B. een rouwbord in 1632 *nuper* hersteld; op f. 171v. voegde hij nog een tekst uit 1640 toe.
15. Bovendien: A. J. van de Ven, „De zestien kwartieren van George van Egmond, bisschop van Utrecht“ in: *Jaarboekje van Oud-Utrecht* 1959, 87-99.
16. Van de laatste waardigheid deed hij afstand in 1548: L. E. Halkin, *Histoire religieuse des règnes de Corneille de Berghes et de Georges d'Autriche princes-évêques de Liège* (Luik/Parijs, 1936) 64.
17. „Visitatieverslagen van de Johanniterkloosters in Nederland“, ed. E. Wiersum en A. le Cosquino de Bussy, in: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 48 (1927) 155, 303.
18. Om de afbeeldingen van beide glazen is het handigste: A. A. J. Rijksen, „Veranderingen in de zeventiende eeuw krachtens Gereformeerde opvattingen in drie van de Goudse glazen“ in: *Zuid-Hollandse Studiën* I (1950) 40-52.
19. *Jaarboek Oud-Utrecht* 1982, 31 met post 7 van de bijlage; overzicht van zijn schenkingen op p. 23, plus aanvulling hierna.
20. *Diarium van Arend van Buchell*, ed. G. Brom en L. A. van Langeraad (Amsterdam, 1907) I, 33.
21. F. 86v.: *Ad latus templi meridionale vitra sunt. . . In cruce totum venturum et tempestatum iniuria perit*. Het glas in de westgevel was ook al zwaar beschadigd, maar daarin zag hij nog wapens o.a. van Montfoort en Duven. De weinige Johanniterrekeningen uit 16de en 17de eeuw in het RAU bevatten geen reparaties aan kerkeglazen.
22. L. A. M. van Sasse van IJssel, „De geschiedenis van de Johanniter orde en haar commanderij te Montfoort“ in: *Bijdragen tot de geschiedenis van de Johanniter orde en haar commanderij Montfoort* (Montfoort, 1976) 26-78, 100-112.

23. A. W. E. Dek, *Genealogie der heren en graven van Egmond* (2e dr., Zaltbommel, 1970).
24. A. P. van Schilffgaarde, „De commanderie te Buren“ in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 32 (1929) 233-235; J. E. A. L. Struick, *Gelre en Habsburg 1492-1528* (diss. Nijmegen, 1960) 30-31; „Visitatieverlagen van de Johanniterkloosters“ 163, 178.
25. Drossaers, *Archief van de Nassause Domeinraad*, II⁴, briefregest 545.
26. *Die Generalkapitels-Rezesse der Bursfelder Kongregation*, ed. P. Volk, I (Siegburg, 1955) 494, 493, 252, 478.
27. Dankzij het artikel van P. J. W. Beltjes, „Antonius van Laing, eerste graaf van Hoogstraten, en de glasschilderkunst“ in: *Liber amicorum Jozef Lauwerys* (Hoogstraten, 1976) 58, 54. Bij de gift van 1521: de sterfdatum van Frederik van Egmond - door Dek en Drossaers niet vermeld - is volgens Gerardus Geldenhauer's *Collectanea* (ed. J. Prinsen, Amsterdam, 1901) 8 december 1521 (p. 24).
28. *Generalkapitels-Rezesse*, I, 514.
29. GAU, stadsarchief, I, 626 en 634, rekeningen van de 2de kameraar. Bij het kapittel van St. Pieter komen deze giften niet voor in het bewaarde gedeelte van de fabrieksrekeningen (RAU).
30. Respectievelijk Willem van Lokhorst look in Oudmunster, 499-3, f. 606 en St. Marie 347-1, f. 21), koorbisschop Thomas van Nijkerken (stadsrek. 1524/25 f. 49v), proost van Leiden Amelius van Zuilen van Nijveelt (stad 1531/32 f. 37v.).
31. P. Q. Brondgeest, *Bijdragen tot de geschiedenis van het gasthuis, het klooster en de balije van St. Catharina der Johanniter-ridders* (Hilversum, 1901) 105.
32. Stadsrek. 1535/36 f. 34, 38, 1536/37 f. 28; St. Marie, 347-1, f. 50.
33. Stadsrek. 1539/40 f. 29v.
34. Bartholomeus Knijff (stadsrek. 1540/41 f. 29, 1542/43 f. 35).
35. Zie noot 27.
36. Op grond van de (niet uitputtend gemaakte) excerpten betreffende 16de-eeuwse kunst en kunstenaars voor prof. dr. J. G. van Gelder, thans in Centraal Museum; RAU, St. Pieter, 191, 1560/61, f. 182v.
37. *Jaarboek Oud-Utrecht 1982*, 23, laatste van noot 20.
38. Jeremy Bangs, *Cornelis Engebrechtsz. 's Leiden* (Assen, 1979) 113. Van Buchel heeft in zijn *Inscriptiones monumentaque in templis et monasteriis Belgicis inventa* (UB Utrecht hs. 1648) vele glazen van deze kerk beschreven, maar aan het bisschopsglas zelfs geen opmerking gewijd, wat hij in de Haarlemse kerk nog wel deed (p. 75-82, 151-155 resp. 139).
39. Het verzet van de orde tegen de keizerlijke voordracht (zie bij noot 13; *ibidem* 533 noot) werd pas in 1544 gestaakt.
40. *Monumenta*, f. 129; tussen beide in noemt hij Paulusabt Mattheus van Goch, overl. 15 febr. 1535 (J. W. C. van Campen, „De Dood in de Paulusabdij“ in: *Jaarboek Oud-Utrecht 1981*, 180).
41. Drossaers, *Archief van de Nassause Domeinraad*, II³ oorkonderegest 1342; J. W. C. van Campen, „De Utrechtsche Jeruzalembroederschap“ in: *Jaarboekje Oud-Utrecht 1935*, 67, 73-75.

HEEFT DE KORENMOLEN VAN IJSSSELSTEIN EEN VALSE (BIJ)NAAM?

De laatste jaren wordt de IJsselsteinse korenmolen steeds vaker de Windotter genoemd. Dit gebeurt in krante- en tijdschriftartikelen en zelfs in het tijdschrift van de Historische Kring IJsselstein. Ook in boekjes zoals dat van drs. H. A. Visser, *Molens in Utrecht in oude ansichten*, 1980, wordt de IJsselsteinse korenmolen de Windotter genoemd. Als in deze recente publikaties een bron vermeld wordt, dan is dit steeds het in 1972 verschenen *Utrechts Molenboek*, dat door verschillende schrijvers is samengesteld. De schrijver van het betreffende deel van het molenboek geeft echter geen bronnen, waardoor niet te achterhalen is, waar hij deze naam vandaan heeft gehaald.

De kans is echter zeer groot, dat er sprake is van een vergissing of door de schrijver zelf, of door de bron die hij geraadpleegd heeft. Het is natuurlijk nooit uitgesloten, dat iemand de korenmolen ooit Windotter genoemd heeft, maar de naam is in IJsselstein nooit gangbaar geweest en voor 1972 zelfs nooit gehoord, ook niet door mensen die de molen destijds gedeeltelijk gesloopt hebben.

De naam Windotter lijkt een toepasselijke naam voor een molen en ik geloof dan ook dat deze naam bestaan heeft. Omdat de otter een specifiek waterdier is, acht ik de naam meer toepasselijk voor een watermolen. Mijn onderzoek naar de naam Windotter heeft alleen opgeleverd, dat er in Nederland geen molen meer bestaat, die deze naam draagt. Verder onderzoek naar deze naam onder de duizenden verdwenen molens, waarbij verschillende molenkenners zijn ingeschakeld, heeft tot op heden ook niet tot resultaat geleid.

Een voor de hand liggende vergissing zou kunnen zijn, dat er in Ysselsteyn in Limburg een molen gestaan zou hebben, die de naam Windotter gedragen heeft. Om dit na te gaan heb ik contact gezocht met het gemeente-archief van Venray, de gemeente waaronder het Limburgse Ysselsteyn ressorteert. Uit dit contact is slechts nam voren gekomen dat Ysselsteyn een ontginningsdorp is dat in het begin van de twintiger jaren van deze eeuw gesticht is, en dat er nooit een molen gestaan heeft. Deze mogelijkheid is dus uitgesloten.